

auch viele Mittel brauchen. Zu dem gibts viele andere Ursachen, die diese Grammaire vergrössert haben, z. E. daß das französische mit der Muttersprache sehr fleißig ist verglichen worden, wie auch daß man einerley Lehren, theils aus Noth, theils um der Ordnung, willen theils auch, damit man alles soviel leichter finden könte, mehrmal hat wiederholen müssen.” (GrR. 10. sztl. 1.)

(Folytatjuk.)

ÉDER ZOLTÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Újabb adatok *úr* szavunk eredetéhez

A MNy. XC. [1994.] számában megjelent cikkemhez (Török eredetű-e *úr* szavunk?) annak megírása óta újabb adatok gyűltek. A híres tun-huangi barlangból származó ujjur kéziratokat HAMILTON tette közzé (J. HAMILTON, Manuscripts ouïgours du IX—Xe siècle de Touen-houang. I—II. Paris, 1986.). Sajnos a kötet cikkem megírásakor nem volt Magyarországon hozzáférhető, s így az adatokat akkor nem tudtam ellenőrizni, inkább kihagytam őket. Az első adat egy levélben fordul elő. Három családtag küldte a „távolból” nagynénjüknak. A szöveg minket érdeklő része így szól: *Altun yengeč-ke Uri.. Silig Qar čor Yazır-din iraq yerden* „Altun nagynénikének Uri Silig, Qar čor és Yazırtól a távoli földről”. Az *Uri Silig* név írása két szempontból is kissé szabálytalan, ezért is volt elengedhetetlen az adat facsimilében történő ellenőrzése. A levél erősen kurzív írással készült, és Hamilton bizonytalan volt az *uri* szó *-r-* betűjének olvasatában. Hamilton olvasata azonban jó, az *-r-* olvasat a helyes, ennek a korszaknak az írásduktusában gyakori esettel állunk szemben, amikor az *r* és *n* betűk nehezen különböztethetők meg. Hasonló gráfiai problémák vannak a második idézendő szövegben is. Az *uri* szót Hamilton szerint két pont követi. Ez szokatlan, de nem egyedülálló, hasonló központozás más korabeli szövegekben is előfordul. A *Silig* közszoí jelentése ’tiszta’, nem ritka személynév. Egyébként ez az a szó, amellyel tévesen *székely* szavunkat összevetették. A szóról nemcsak az derült ki, hogy a *sikil* alakja tévedés (HASAN EREN: MNy. XXXIX, 205), hanem az is, hogy a Hasan Eren által az orhoni feliratokból idézett *silik* sem létezik. A rovásírásos szövegekben eddig *silik*-nek olvasott szó helyes olvasata *išilik*, s jelentése ott ’nemesasszony, bég felesége’ (I. MNy. CX, 139). A ’tiszta’ jelentésű szó pedig *g*-vel, *silig*-nek olvasandó, ahogy itt is. Hamilton habozott, hogy az *uri* szót közszoí értelemben fogja fel, vagy a név részének tekintse. Mint látni fogjuk, az utóbbira több párhuzam is van. Ugyanebben a szövegben fordul elő az *Oğul Saṣun* név, ahol az *oğul* ’fiú’ mellett a név része a *saṣun* kínai eredetű cím.

A második adat ugyancsak egy tun-huang-i ujjur szövegben fordul elő. A szöveg üzleti feljegyzés, amely arról szól, hogy bizonyos árukat vétel céljából bizonyos személyeknél hagytak. A minket érdeklő szövegrész így szól: *Beg Urıda beš yegırmı torqu alıu qaltı* ’Beg Uri-nál 15 selyem maradt vétel céljából’. A számrendszer itt még az ötörök szövegekből ismert rendszer, ahol a 15 „a húszasok között az ötödik”, vagyis a második tizes egység ötödik eleme, a 15. A szövegben a név még egyszer előfordul: *Beg Uri üčün tarıağčı Qul čor-qa tüšti* ’A fészúrus lement Qul-čor-ba, hogy találkozzon Beg Uri-val’. Beg Uri a szövegből kivehetően egy kereskedőház vagy hálózat tagja. Ebben a szövegben az *oğul* szó ’legény, fiatal ember’ értelemben fordul elő *bir Yıpčağ aılığ oğul* ’egy Yıpčağ nevű fiatalember’.

Különösen figyelemreméltó egy eddig publikálatlan szogd felirat. Mint ismeretes, a korai török birodalmakban a szogd kereskedők fontos gazdasági, politikai sőt diplomáciai

szerepet játszottak. Nem kevésbé volt jelentős a szogdok kulturális szerepe. A szogdok közreműködtek a buddhizmus, a manicheizmus és a nesztorianus kereszténység elterjesztésében a törökök között. S nem elhanyagolható a szogdok szerepe a török anyagi kultúra kialakításában sem. Mindezekre vonatkozóan az utóbbi évtizedekben jelentős új forrásanyag gyűlt össze, és a kérdés megérdemelne egy monográfiát. A forrásokból jól lehet követni, hogy a szogdok nem kis része a későbbiekben eltörökösödött. A szogd forrásokban egyre több török nevű személlyel találkozunk. A Turfán és Tun-huang környékén talált források feldolgozása is jól halad előre. Az eredményeket 1990-ben egy Velencében összehívott konferencia is tárgyalta. E konferencia előadásai nemrég jelentek meg (Turfán and Tun-huang. The Texts. Encounter of Civilisations on the Silk Route. Edited by A. CADONNA, Firenze, 1992.). HARMATTA JÁNOS szívességéből jutottam ehhez a kötethez. A kötetben a keresztény szogd szövegek legkiválóbb kutatója, NICHOLAS SIMS-WILLIAMS foglalta össze a szogdok és a keresztény törökök kapcsolatának kutatási eredményeit (Sogdian and Turkish Christians in the Turfan and Tun-huang Manuscripts, idézett gyűjtemény 43—61). Sims-Williams bemutat egy eddig publikálatlan szogd feliratot, amelyet Ladakhban találtak. E felirat mellett van egy másik, amelyet már korábban ismertünk, s amely Szamarkandból Tibetbe igyekvő szogd követség egy tagja 841/2-ben vésett a sziklafalba. Most ennek közelében találtak egy másik feliratot, amely így szól: *wry trx'an βgy n'm "yt'ym 'Uri tarxan járt itt, Isten nevében'*. Mint Sims-Williams megjegyzi, az *Uri* név *wry* és nem *'wry* formában, tehát csak szókezdő *waw*-val és nem *alif* + *waw*-val van írva, szogd és nem türk helyesírást tükröz. Igen valószínű, hogy a két szogd felirat egykorú.

A negyedik adat egy olyan turfáni szogd szövegből származik, amely több más török nevet is tartalmaz, mint *Asiğ*, *Köl čor*, *Qut admiš*, *Tolun čor*. Ezek testvére Uri. (SIMS-WILLIAMS i. m. 56—7).

A négy tulajdonnévi adat közül kettőben az *uri* szó címmel együtt fordul elő (*beg uri*, *uri tarxan*). A *beg uri* esetében valójában egy jelzős szerkezeetről van szó, amelyhez közel áll a cikkemben idézett *beglik uri* kifejezés. Jelentése eredetileg 'bég utódja', 'bégi utód' lehetett, s a kívánságnevek közé tartozik, vagyis „legyen a gyermek olyan, mint a bégek fia, azaz legyen hercegi sorsa”.

Az *Uri tarxan* címből alakult személynév, szerkezete olyan, mint a fentebb már idézett *Oğul sarun*, illetve az *Oğul tegin*, amely a YAMADA által kiadott ujgur szövegek (NOBUO YAMADA, Sammlung uigurische Kontrakte. Osaka, 1993.) egyikében (M17, 7. sor, II. kötet, 161. 1.) fordul elő.

A török *uri* szó tehát nemcsak közszóként, hanem tulajdonnévként is kimutatható. Előfordul személynévekben, s címmel kapcsolatban maga is a cím részévé válhatott. Ez azért is figyelemreméltó, mert török eredetű személynéveink egy jelentős csoportja török címekből alakult. A korai törökség névadási szokásaiban a címből gyakran lesz személynév.

A jelzős szerkezetű címekből alakult nevek egy másik példája a *Köl tegin*. A név első eleme sokáig vitatott volt, s még az olvasata is bizonytalan. Magam is, követve az elterjedtebb gyakorlatot, *Kül tegin*-t olvastam. MORIYASU nyomán azonban HAMILTONnak sikerült azonosítani egy ujgur uralkodó ujgur és kínai nevét (i. m. XVII. 1). Ez az ujgur uralkodó 1007 és 1024 között uralkodott Kucsában, illetve 1019 után Kucsán kívül, de a kucsai uralkodó címét viselte. Neve *Köl bilge* volt, s a kínai források szerint „Az Oroszlán Király *zhi hai*-nak” nevezték. A kínai szó jelentése pedig 'tenger bölcsességű'. Vagyis itt a török *köl* 'tenger, tó' szóval van dolgunk. Ezt megerősíti Kásgári is, akinek alig 50 évvel később írt műve szerint: a *bilge* 'bölcs' szóból származik a *bilge beg* 'bölcs, tudós, intelligens emír'. Az ujgur kánt pedig úgy hívták, hogy *Köl bilge xan*, aminek a jelentése 'a bölcsessége olyan, mint a tó' (ed. DANKOFF—KELLY I, 324). Ezt többen Kásgári népetimológiájának tartották. A kínai adat azonban annyit legalábbis igazol, hogy névben előforduló *köl* korabeli értelmezése

'tó, tenger' volt, s a névadás hasonlít Dzsingisz kán nevéhez (*čingis* ← **tingiz* < *tengiz* 'tenger, tó'), 'akinek a hatalma olyan nagy, mint a tenger', vagy a dalai láma (mongol eredetű) címéhez, amelyben a *dalai* (← török *taloi*) mongolul szintén tavat, tengert jelent. Ezért a *Köl* olvasat ma már biztos. A *Köl tegin* jelentése a 'tenger (hatalmú) tegin'.

Az *Uri tarxan* tehát a neveknek abba a csoportjába tartozik, ahol egy cím előtt valamilyen jelző áll, s hasonló az *Oğul sarun* névhez. Ezek az összetételek címként alighanem az 'ifjú király' típusba tartoznak, tehát az 'ifjú *tarhan*', az 'ifjú *sarun*'. Ez valószínűleg közelebb visz *úr* szavunk eredetének, szemantikai és szófaji kérdéseinek megoldásához.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Török *urī*, magyar *úr*

Nem *úr* szavunk az egyetlen, melynek több török szófejtésben volt része. Emlékezetes például a *dió* esete, melyre MUNKÁCSI BERNÁT egymás után három különböző török eredetet javasolt (*čayla*, *toplag*, *yanqaq*); a szigorú ítélet mindhármát elvetette, de végül a legutóbbi (*yanqaq*), egy később lelt régi párhuzam (régii török *yayaq*, közép-mongol *ji'aq*) alapján, helyesnek bizonyult (l. TESz.). Idővel több török eredeztetése támadt *szóló*-nknek s *üdülő*-nknek (l. TESz.; K. PALLÓ MARGIT: AOH. XXV, 405—15; LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 293—4, 28—9, 273), s velük vetekszik most legifjabb urunk, ezeréves országunk (*uruszág*) gyökere.

Az *úr* szó legfrissebb, legúrabb s eddig legszebb török szófejtését RÓNA-TAS ANDRÁS vetette fel s ismertette több előszavú előadásban. Az 1994. januári változat most olvasható a Magyar Nyelv lapjain (XC. [1994. június], 138—46: Török eredetű-e *úr* szavunk?). Írása kérdő címére, egy finnségi szóval való egyeztetés elhessegetése után, az utolsó mondatban bizonyossággal válaszol: „Biztosan csak az mondható, hogy *úr* szavunk török eredetű.” Talán, s hogy miért, íme a következők.

Szófejtése szerint szavunk őse a régi török *urī* szó, melynek jelentése 'fiúgyermek, ifjú', ebből türki és ujur szövegek alapján jut az 'előkelő ifjú' jelentéshez, ezt köti össze az *úr* szónak két régi, sajátos előfordulásából, főképp a bizánci Ioannes Kinnamostól ismert és biztosabb **urum* alak egykorú magyarázatából értelmezhető 'trónörökös' (megszólítás?) jelentésével, nagyjából így: 'fiúgyermek; ifjú' — 'előkelő ifjú; úrfi' — 'trónörökös' — 'uralkodó; úr'. Mindkét jelentésbővítés feltevés, harmadik feltevés a kettő összekapcsolása.

Az idézett régi török példákban nincs az *urī* szónak 'trónörökös/királyfi/herceg' vagy akár 'előkelő ifjú, úrfi' jelentése, csak 'fiúgyermek, ifjú'. Ahogy a török *oylan* és *oyul* 'gyermek', a mongol *köbegün* és közép-mongol *kö'ün* 'fiú' is csak akkor jelent herceget, ha történetesen az atya uralkodó, és előkelő férfi sarjat csak akkor, ha nemzetsége rangos. Ahogy akármely fiból a királyfi révén nem lesz előkelő úrfi, s ezen a Háromságbeli Fiú sem változtat. A példák inkább azt mutatják, hogy ez a szó a *giz* 'leány' párja. (Indiai ellenpélda, melyhez még vissza kell térnünk: egy 'ifjú' jelentésű tő hímnemű *kumára* alakját 'herceg', nőnemű *kumári* alakját pedig 'hercegnő' értelemben is használják, de 'úr' nem lesz belőle, s alapjelentése marad 'ifjú').

A *Köl* Tegin (így JAMES HAMILTONnal a szokott Kül helyett) türki nyelvű, rovásírásos emlékfeliratából idézett szöveg lényeges helye, *tabyač bodunqa bāglik urī oylīn qul bolti išilik giz oylīn küñ bolti* a megadott fordításoknál talán árnyalattal pontosabban így hangzik magyarul: „a kínai nép (köz)t úrnak való fiúgyermektek rabszolga lett, úrasszonynak való lánygyermektek rabnő lett” (vagy: „a kínai népnél úrnak való fisarjatok rabszolga lett, hölgynek való lánysarjatok rabnő lett” — a *hölgy*-et itt az 'asszony' ómagyar s alán értelmé-